

MIT ÉR A SIKER, HA SOLTVADKERTI?

A rendszerváltással járó gazdasági és társadalmi folyamatok mélystruktúráinak feltárásához a helyi társadalmak szintjén zajló változásokról, az egyes társadalmi rétegek és csoportok alkalmazkodási stratégiáinak mikroszintű megközelítéséről készült közelművek segíthetnek hozzá. E cikk, 2000–2001-ben végzett kutatások alapján,¹ egy olyan település szőlőtermelő, borkészítő rétegének bemutatására törekszik, amely már a korabeli értékelők és elemzők szerint is élen járt a szocialista polgárosodás folyamatában. A tanulmány a nyolcvanas és kilencvenes évek vállalkozóinak bemutatásával azokra a különféle töketípusokra, egyéni, közösségi illetve lokális meghatározókra próbál rávilágítani, amelyek segítették vagy gátolták a kilencvenes évek makroszintű gazdasági változásai, illetve az átalakuló törvényi háttér jelentette külső körülményekhez való alkalmazkodásukat.

Gazdasági és társadalmi környezet

A mezőgazdasági műveléshez kedvezőtlen adottságokkal bíró vidék, a homokos Kiskunság, az eredendően a futóhomok megkötését célzó szőlők, gyümölcsfák telepítésével az intenzív kisüzemi mezőgazdasági kultúrák egyik legfőbb termőtájiává vált az országban. Soltvadkert agrárgazdasága a 20. század első felében a környező szőlő- és gyümölcsstermelő, zöldségkertész hagyományokkal rendelkező vidék fejlett árutermelő gazdálkodásába illeszkedett bele. A második világháborút követően kialakuló szakszövetkezeti forma – amely szintén általános volt ezen a vidéken – a családi kezelésben hagyott szőlő- és gyümölcssterületeken megmaradó egyéni gazdálkodás lehetőségével kedvezett a megkezdett paraszti polgárosodás folytatásának, s ezáltal Soltvadkert gazdasági fejlődésének egyik mozgatórugójává vált. E fejlődés üteme kiemelte az akkori nagyközséget² a szomszédos települések sorából.

A nyolcvanas évek sajtójában, közbeszédében „gazdag falu”, „magyarország Svájc” jelzőkkel illetett Soltvadkert gazdasági, társadalmi sikerei felkeltették a társadalomkutatók érdeklődését. Két, Soltvadkerttel foglalkozó írásnak is (Módra–Simó 1988, Fertő–Lénárt–Maurer–Winkler 1990) az az álláspontja, hogy a település a szakszövetkezetek³ jóvoltából megtartott tulajdonosi-használoi jogosítványoknak köszön-

¹ A kutatást az ELTE BTK Néprajz Tanszékére 2001 tavaszán *Agrárvállalkozók a rendszerváltás előtt és után. Soltvadkert.* címmel benyújtott és elfogadott szakdolgozathoz végeztem, amelynek témavezetője Kovács Katalin volt. A vizsgálat során 25 félig strukturált interjút készítettem gazdálkodókkal, vállalkozókkal (ez utóbbi csoport egyértelműen felülreprezentált volt a mintában a kérdésfeltevés okán), amely a családi háttérre, az egyéni életút állomásaira, a gazdaság történetére és az értékesítés jellegére, szerepére tért ki. Ezen túl a falugazdással, az átalakulást levezénylő szakszövetkezeti elnökökkel és a polgármesterrel készített interjúk segítették a helyi társadalom és gazdaság alaposabb megismerését.

² Soltvadkert 1993 óta városi rangú település.

hetted kedvező gazdasági, társadalmi helyzetét, s az alulról építkező, polgári (citoyen értelemben vett) értékeket is bőven felmutató, önszerveződő soltvadkerti modell megtartó/továbblépésre ösztönző bázisának tartották a tagi gazdaságot. Fertő Imre és szerzőtársai (1990) „*magánerős modernizáció*”-nak nevezték azt a folyamatot, amelynek Soltvadkert akkori gazdasági és társadalmi értelemben vett sikereit köszönhetette.

Egyfelől az értékesítést koordináló szakszövetkezetek felé a bruttó bevétel tíz százalékának befizetésével fejlődött a közös gazdaság, amely jótékony hatást gyakorolt a település fejlődésére, másfelől az egyéni kezelésben hagyott gazdaságokban jelentős tőke halmozód(hat)ott fel a hetvenes-nyolcvanas évek kedvező jövedelmezőségi viszonyainak köszönhetően, s ez lehetővé tette a gazdaságok innovációját, technikai fejlesztését.

A tagi gazdaság és a szakszövetkezet a második gazdaságon alapuló gazdaság- és társadalomszerkezeti struktúrát alakított ki a nyolcvanas évekre Soltvadkerten, melynek egyik sajátossága a felső rétegben megnyilvánuló kettős struktúra volt. A társadalomszerkezet csúcspontján Vadkerten az első gazdaságban *betöltött pozíció* alapján a szakszövetkezeti vezető, tanácselnök, stb. mellett ott állt a második gazdaságban *elért eredményei* alapján a vállalkozó; közülük is legnagyobb elismertségnek a szőlősgazdák örvendtek, csak utánuk következtek a rangsorban a kisiparosok, mesterek, maszekok (Fertő–Lénárt–Maurer–Winkler 1990).

A kilencvenes évek politikai változásai, illetve a mezőgazdaság átalakítását és a földtulajdon-rendeztést célzó törvények országszerte megteremtették a keretet a magángazdálkodás számára, miközben pedig a piacgazdaságra való áttéréssel a makrogazdasági folyamatok alakulása a borpiac teljes átstrukturálódását eredményezték. Az írás címe nem véletlenül reflektál a bő egy évtizeddel korábbi tanulmány (szintén címeiben megfogalmazott) megállapítására. A kutatás elsősorban arra kívánt fényt deríteni, hogy a „magánerős modernizáció” főszereplői, a nyolcvanas években már jelen lévő agrárvállalkozói réteg, hogyan élte meg az átalakulást. Felvetődött a kérdés, hogy vannak-e, és kik az új vállalkozók. Mindezekre azoknak a gazdaságvezetési stratégiáknak a bemutatása, gazdaságszociológiai szempontú elemzése kínál módot, amelyek kiemelték a korábban indulókat a helyi (agrár)társadalomból, lehetővé tették a később indulóknak a felzárkózást, illetve annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy milyen erőforrástöbbletet, tőketípusokat kívántak meg ezek a gazdasági szándékok, s ezek elegendőnek bizonyultak-e a megváltozott gazdasági, jogi körülményekhez, piaci lehetőségekhez való alkalmazkodásban.

A gazdaságszociológia nagy fontosságot tulajdonít a gazdaságon kívüli erőforrásoknak, a vállalkozók indulását, működését befolyásoló társadalmi összefüggéseknek. A vállalkozóvá válást segítő társadalmi erőforrások egyik típusa az olyan múltban kialakult értékek, magatartásminták köre, erőteljesebb jelenléte egy adott településen, amelyek egyéb körülmények teljesülése mellett előmozdíthatják a vállalkozások létrejöttét (Kuczi 1996, 2000). Soltvadkert társadalomtörténeti múltja hordoz néhány jellegzetességet, amely ilyen értéknek, magatartásmintának bizonyul. A magángazdaságot átmentő szakszövetkezeti forma, jellemezze a tagi gazdaságok működését mégoly

³ Soltvadkerten kezdetben öt szakszövetkezet működött, a nyolcvanas évekre számuk az összevonások következtében kettőre csökkent. A *Jóreménység Szakszövetkezet* és a *Szőlőskert Szakszövetkezet* megélte az átalakulást is.

nagyfokú termelési és értékesítési szabadság is, mint amilyen Soltvadkerten megvalósult, önmagában nem elégséges feltétele a társadalom, a gazdaság „modernizációjának”, a polgári viszonyok oly mértékű kivirágzásának, mint ahogy az Vadkerten tapasztalható volt. Jól példázzák ezt azok a kutatások, amelyeket olyan településeken folytattak, ahol szintén működött egy vagy több szakszövetkezet.⁴

A Soltvadkerttel foglalkozó kutatók keresték a választ arra, mivel magyarázható a település sikeressége, a helyi gazdaság és társadalom külső jegyekben is megnyilvánuló prosperitása. A huszadik századi fejlődés legmélyebb gyökerét a vegyes etnikumú népességben találták meg, ezen belül is a *svábságra*⁵ jellemző *szorgalmat, munkakultúrát, az életmódban és a gazdálkodásban megmutató paraszt-polgári mentalitást* emelték ki legdöntőbb elemként (Erdei 1977, Csalog 1980, Módra–Simó 1988). A svábság mentális és kulturális hagyományai mindvégig elevenen hatottak a településen, a paraszt-polgári mentalitással járó *innovációs készség, szorgalom* és a *(szak)tudás* fontossága kiemelkedő helyen állnak ma is Vadkert társadalmának sajátosságai között.

Soltvadkerten a szőlővel, borral foglalkozók körének csak egy része tekinthető vállalkozónak, ám bizonyos vállalkozói attitűd sokakat jellemez. A szakszövetkezeti forma, meghagyva-megteremtve az egyéni gazdálkodás kereteit, lehetőségeit, életben tartotta és táplálta a lokális közösség tagjait amúgy is jellemző innovatív gazdálkodói magatartás elemeit, így olyanok is elindíthatták gazdaságukat a fejlődés útján, akik egy hagyományos térszervezés keretei között nem tudták volna vállalkozói képességeiket kibontakoztatni.

A kutatás során az derült ki, hogy az elmúlt évtized folyamatainak hatására sem következett be Soltvadkerten a termelés önálló mezőgazdasági kisüzemekbe való szerveződése, amely teljesen független lenne a fogyasztásban és elosztásban együttesen résztvevő családtól. Az önálló gazdasági tevékenységet végzők esetében tett megállapítás, miszerint társadalmi tőkék közül egyik legfontosabb erőforrásuknak a gazdasági tevékenység során hasznosított családi munkaerő tekinthető (Kuczi 1996, 2000), éppúgy igaz a családi magángazdaságok esetében is. Igaz, minél inkább vállalkozói jellegű egy gazdaság, a családtagok annál kevésbé vesznek részt a közvetlen termelésben, pontosan a vállalkozói lét sokasította meg az olyan (nem kétkezi munkával járó) munkafolyamatokat (adminisztráció, piacépítés), amelyek korábban ismeretlenek voltak még egy árutermelő kisüzemnél is. Ezekből a tevékenységekből inkább családtagok veszik ki a részüket, mivel a közelmúlt gazdasági szabályozói még a vállalkozókat is arra készítetik, hogy a lehető legkevesebb alkalmazottal dolgozzanak, amely ugyanakkor nem jelenti az idegen munkaerőről való lemondást.

⁴ Ezt mutatja Hann (1982) táblári tanulmánya és Kovács Katalinnak (1992) a jakabszállási *Népfront Szakszövetkezetről* írott munkája is. Néhány példa a legfontosabb különbségek közül: Tázláron végig meghatározó volt a munkásparaszt-háztartások dominanciája, a gépesítettség mesze nem ért el olyan magas fokot, mint Vadkerten, a szakszövetkezet és a tagok viszonyában bizonytalanság uralkodott. Jakabszálláson alacsony fokon maradt a kisüzemi gazdaságok és tagi gazdaságok specializációja, értékesítésükben erősen függtek a szakszövetkezettől, amely mint szervezet, archaikus formát mutatott az ott dolgozókat összefűző társadalmi és tekintélyelvű viszonyaival.

⁵ A 18. században az elnéptelenedett pusztára a terület birtokosa, az Orczy család, evangélikus svábokat telepít le, később érkeztek a területre evangélikus szlovákok, és idővel gyarapodott a zömében magyar, vegyes eredetű katolikus gyülekezet is (Nagy-Pál 1976).

Korábban már említett sajátosság, hogy Soltvadkerten a szakszövetkezetek keretében a tagi gazdaságok nagyfokú termelési és értékesítési szabadsága valósult meg,⁶ ugyanakkor ezek a családi kisüzemek szinkronikus és diakronikus értelemben is különböző típusokat testesítenek meg. A vállalkozói forma felé közeledés és az attól eltávolodás jellemezheti bármely adott gazdaság életének különböző szakaszait, illetve a soltvadkerti kisüzemi gazdaságok egy adott pillanatban is *változatosságot mutatnak* a vegyes gazdaságban kiegészítőként művelt szőlőtől a modern vállalkozói formában termelő, feldolgozó és értékesítő gazdaságok közötti széles skálán elhelyezkedő típusok tekintetében.

Termelőkből vállalkozók

A korszak kezdetben kedvező értékesítési lehetőségeinek köszönhetően a borkészítés jövedelmező tevékenységnek számított, amely a termelőt akkor is jelentős mellékjövedelemhez juttatta, ha csak szabadidőben foglalkozott szőlővel és borral. A hetvenes-nyolcvanas években ez évi pár százezer forint mellékes jövedelmet, akkoriban jelentékeny összeget is jelenthetett. A borkészítésből befolyt pénzt eltérő mértékben, de életszínvonaluk emelésére is költötték a soltvadkertiek. A hetvenes évek legvégén, még inkább a nyolcvanas évek elején indultak azok, akik már abban az időszakban is minden tekintetben megfeleltek koruk vállalkozói elvárásainak.

A hetvenes-nyolcvanas évek faluszociológiai irodalma a polgárosodás kérdéskörébe ágyazva vizsgálta a szocializmus kori kistermelést. A korszak kisüzemi gazdálkodói között az akkori viszonyok szerint vállalkozónak tekinthető réteg megkülönböztetéséhez bizonyos gazdaságvezetési stratégiák követelményét fogalmazták meg. Ezek a következők voltak: a gazdaság árutermelő, piacérzékeny üzem, amelyben a specializáció magas foka valósul meg. Teljes munkaidős üzemként működik, s ez jelenti a család elsődleges jövedelemforrását, ugyanakkor megvalósul a vállalkozás és a háztartás gazdálkodásának elkülönülése. Megjelenik a tőkefelhalmozás, nem idegen tőle a tőkebefektetés, technikai fejlesztés, és a bérmunka alkalmazása. Egyéni beszerzés és szabadpiaci értékesítés jellemzi (Juhász 1986–1987, Kovách 1988, Márkus 1991 és Szelényi 1992).

A kutatások alapján az derült ki, hogy Soltvadkerten a nyolcvanas években a szőlőtermesztéssel, borkészítéssel foglalkozók gazdaságvezetési stratégiáik szerint három nagy csoportot alkottak – az egyes csoportokon belül természetszerűleg kisebb-nagyobb különbségek léteztek –, s a felsorolt feltételek közül némelyik teljesült a vállalkozónak nem nevezhető csoportoknál is. *A mellékállású, jövedelemkiegészítő kisüzemként működtetett gazdaságok a munkahely mellett termelők és a szakszövetkezet felé értékesítők csoportját jelentette*, közöttük is akadtak, akik nem készítettek szőlőjükből bort, ők az egyszerű árutermelés megvalósítói voltak. E gazdaságok hasonlítottak leginkább a korszak önellátásra, jövedelem-kiegészítésre törekvő háztáji

⁶ Általában Soltvadkerten a termelők igyekeztek beszerezni minden gépet, eszközt, beszerzési szükségleteiket ellátni, és a szakszövetkezetek ezt „elfogadták”, többnyire nem folytak bele a termelésbe, csak az értékesítést végezték. A rekonstrukciós telepítések esetében nyújt(hat)ott a szakszövetkezet gépi segítséget, oltványokkal és vegyszerekkel lát(hat)ta el a kisüzemet.

gazdaságaira még abból a szempontból is, hogy jellemzően rekonstrukciós telepítéseken, illetményföldeken és bérelt területeken működtek. A gazdálkodás célját a presztízs fogyasztás jelentette. Ez alól kivételt talán csak az e csoportba tartozó, munkahelyük mellett szőlőt művelők és bort készítőik külön rétegét alkotó, korszerű gazdasági ismeretekkel rendelkező, innovatív szemlélettel gazdálkodó agrárértelmiségiek jelentettek, akik munkahelyük mellett modern kisgazdaságokat építettek ki. Gazdálkodásuknak jövedelem-kiegészítésen túli céljai is voltak: nagyobb anyagi haszon szerzése, de nem megélhetési kényszerből vagy a presztízs fogyasztási szint elérése okán, sokkal inkább a korszerűsítés, fejlesztés, a gazdaság gyarapításának vágya sarkallta őket. A tőkefelhalmozásra és a technológiai innovációra törekvés Vadkert gazdaság- és társadalomtörténetében gyökerező stratégia, igaz, mértékük függ egyfelől a gazdálkodási céltól, másfelől viszont a szőlőtermelés, borkészítés költség- és eszköz-igényes tevékenység, tehát a jövedelem bizonyos mértékű visszaforgatása a gazdaságba mindenhol jelentkezett, ha eltérő mértékben is.

A tagi gazdaságot művelők (közösen nem dolgozó tagok) és *a szakszövetkezet felé értékesítők* többsége megfelelt annak a feltételnek, hogy a gazdaság kizárólagos jövedelemforrást jelentett számukra. Körükben többnyire erősen működtek a középparaszti minták: gazdaságuk általában „több lábon állt”, ez nem ritkán többféle specializált árutermelés együttélését jelentette,⁷ s idegen munkaerőre is támaszkodott. A bérmunka alkalmazása Vadkert másfél évszázados szőlőkultúrájának része, a szőlőtermesztés időszakosan nagy kézimunka-ráfordítást igényel, bizonyos területnagyság felett nem is lehet megoldani, például a szüretet, a családi munkaerőre alapozva. Általánosságban olyan kistermelők voltak ők, akik bizonyos tőkebefektetésekre hajlandóak voltak a családi megélhetés – ami gazdálkodásuk elsődleges célját jelentette – elfogadható fogyasztási szinten tartása érdekében (Laky 1987).

A település szocializmus kori múltjának talán egyik leglényegesebb eleme, hogy a szakszövetkezetek nem váltak hierarchikus, tekintélyelvű szervezetekké, kevéssé szóltak bele a termelésbe, igyekeztek csak az értékesítést intézni. Ezzel a magatartásukkal akarva-akaratlanul erősítették az amúgy is meglévő hajlamot és készséget az individuális gazdálkodásra. Ezért nem volt gátja az egyéni beszerzésnek, és később már az egyedi utakon való értékesítésnek sem, amely ezzel egyre fontosabb elemként kapcsolódott a termelési és feldolgozási folyamat végéhez.

Az értékesítés négy szempontból vizsgálható:

- az értékesítésben résztvevő termék feldolgozottsági foka (szőlő, félkész bor, készbor);
- az értékesítés iránya (integrált (szakszövetkezet felé) vagy szabadpiacon);
- az értékesítésben szereplő termék *kiszereeltségi foka*, ezen belül a típusok aránya (tartályos, kannás vagy palackos);
- az értékesítő *értékesítési láncban betöltött szerepe* (egyszerű eladóként van jelen termékével a piacon vagy integrátori szerepet is betölt).

⁷ A hetvenes-nyolcvanas években a szakszövetkezetek teremtette kedvező feltételeknek köszönhetően a gazdaságok bekapcsolódhattak a sertéshizlalásba, s egészen az integráció nyolcvanas évek második felében bekövetkezett megszűnéséig a specializáció eme ága fontos jövedelemhez (tőkéhez) juttatta a gazdálkodókat. Jelentősebb pénzforgalom származhatott még az áruként termelt gyümölcsből is. A gazdaságok más irányú specializációjából (sertés, liba, gyümölcs) azonban vállalkozói karrier nem született még ekkor.

Soltvadkerten az értékesítési stratégiák több típusa élt egy időben egymás mellett. A változatok szoros összefüggésben álltak bizonyos gazdaságvezetési stratégiákkal, a gazdálkodási szándékkal és a termelői erőforrások felhasználásának módjával, azaz a kisüzemi gazdaságok ezek alapján elkülöníthető, nyolcvanas évekre jellemző típusaival. Az összefüggés oka abban rejlik, hogy a termék különböző feldolgozottsági és kiszereeltségi foka eltérő mértékű anyagi erőforrásokat és munkaerő-ráfordítást igényel, miközben a várható haszon szintje is más és más. A nyolcvanas évek agrártermelői közül vállalkozóvá azok a szőlősgazdák lettek, akik a *borkészítés mellett az értékesítés többletmunkáját is felvállalták*, azaz az integrált vállalkozásból a szabadpiaci vállalkozás kategóriájába léptek át. (Kovách 1988) Ezt már akkor is csak a teljes munkaidős gazdaságvezetési stratégia mellett lehetett megvalósítani.

A nyolcvanas évek elejére körvonalazódó, és az évtized végére vállalkozóvá váló csoport tagjai jellemzően nem a középapparazti minták szerint szerveződő tagi gazdaságokból jöttek. Soltvadkerten már a nyolcvanas évek korlátozott lehetőségei között is élénk volt a „földpiac”. A hetvenes években induló generációból sokan nem is lettek a szakszövetkezet tagjai, csak szüleik jogán értékesítettek oda, és sokszor „zsebszerződésekkkel” szerzett tagi gazdasági státuszú földeket használtak. Az ilyen kisüzemekre inkább a *családi-tagi gazdaság* megnevezés illetett, ezek munkahely melletti művelésével indultak az *agrár-vállalkozók*. Munkahelyük tipikusan valamilyen vállalkozás vagy kisipar (sok esetben az ÁFÉSZ valamelyik értékesítési egységének „gebines” működtetése) volt. Bizonyos mentalitásbeli tényezők és a nyolcvanas években Vadkert-szerte erősödő önállóodási tendencia szívóereje kellett ahhoz, hogy csoportjukból kilépjenek, és feladva munkahelyüket, más jellegű vállalkozásukat, esetleg a gazdaság más irányú specializációját, teljes egészében a szőlőfeldolgozás és borértékesítés felé forduljanak. *“Nem volt egyszerű az indulás akkor, és ezt kevesen merték meglépni. Mindenki vágyott egy stabil munkahelyre.”* Ezt egy olyan vállalkozó fogalmazta meg, aki már 1982-ben függetlenedett, „visszavonult” a családi-tagi gazdaságba, és elkezdte megszervezni saját értékesítési útjait.⁸ A korai vállalkozók elsősorban a *befektetett tőke nagyobb megtérülése érdekében kezdtek a bort kannába töltve, új piacokat keresni*, ugyanakkor a gorbacsovi szesztilalom okozta első jelentősebb értékesítési válságból is azok tudtak kilábalni, akik a *„hová adjam el a bort”* kérdésre a nehézségek közepette is megtalálták a választ.

Amit a kilencvenes évek hoztak

A posztoszocialista átalakulással foglalkozó hazai társadalomkutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a kilencvenes évek változásai település-, illetve térség-specifikus vonásokat mutatnak (Laki 1997, Csíte–Kovách 1995). A rendszerváltást követő privatizáció következtében Soltvadkerten a hajdani nagy foglalkoztatók⁹ teljesen fel-

⁸ Az önálló értékesítési utak kezdeti kiépítésekor még próbálták a szövetkezetek gátolni ezt, egy vállalkozó elmondása szerint egyik évben a szakszövetkezet bírságot vetett ki rájuk, mert borukat szabadon értékesítették. Később *„nem vették már olyan komolyan”* integrátori szerepüket a szövetkezetek, az őket is sújtó értékesítési nehézségek miatt.

⁹ A volt szakszövetkezetek, a técesz, a Medicor, az ÁFÉSZ.

számolódtak, vagy lényegesen lecsökkentették foglalkoztatottaik számát. Az átalakulás érintette a szakszövetkezeteket is: összehúzódtak, utódszervezeteik közös borászata vesztéségesen üzemel. A privatizációval magánkézbe kerülő nagy- és középüzemek, illetve a sorra létesülő kisüzemek jelentik ma a munkaerő felvevőpiacát, ám a kereslet jóval szűkösebb, mint egy évtizeddel korábban.¹⁰ A sok kisüzem létrejötte is ennek az átalakulásnak köszönhető, hiszen – egyfajta menekülési útvonalként – egyre többen alapítottak saját vállalkozást az évtized elején.¹¹ Az ilyen egységek munkaerő-kereslete csekély, nem ritkán illegálisan foglalkoztatják dolgozóikat, legtöbbjük csak az önfoglalkoztatást oldja meg.¹² Számottevő ipar a mai napig nem működik Vadkerten, de a város országos szinten is „műanyag nagyhatalomnak” számít¹³, közel nyolcvan műanyag „cég” – többsége az előbb említett kategória tagjaként – működik a településen. A vállalkozások tasakokat, fóliákat, dugókat gyártanak. Emellett leginkább a szolgáltató és a kereskedelmi szektor fejlődött a városban; olyan vállalkozások jelzik ezt, mint a magánbenzinkutak, autó-márkakereskedések, építőanyag-kereskedések.¹⁴

A posztoszocialista átalakulás minden kétséget kizáróan a mezőgazdaságot rázza meg leginkább: az agrárnépesség nagyarányú csökkenése és a vidéki munkanélküliség arányának növekedése a rurális szegénység kialakulásához vezetett, ugyanakkor a privatizációt, földtulajdon-rendezt és a kárpótlási folyamatot követő tulajdonosváltás az üzemszervezeti struktúra megváltozásával is járt (Csité–Kovács 1995, Harcsa–Kovács–Szelényi 1994). A tőkeszegénység, a szövetkezetekben töltött idő következtében a tudáskészletben mutatkozó hiányok, a birtokstruktúra elaprózódása a földtulajdon és a használat szétválását eredményezte (Kovács 1998).

Bács-Kiskun megyében a földterületek jellemzően nagyobb arányban kistermelők, magángazdák kezére kerültek (Kovács 1998). Soltvadkerten a földtulajdon rendezése, a kárpótlási folyamat és a privatizáció látványos konfliktusok nélkül zajlott. Az utódszervezetek tevékenységi körében a borászatot kívül mezőgazdasági tevékenység

¹⁰ 2000-ben 228 főt regisztráltak munkanélküliként, ez az aktív korú népesség 4,9 százaléka (T-STAR 2000).

¹¹ Az ezer lakosra jutó működő vállalkozások számával (102) Soltvadkert jócskán meghaladja a Kiskőrösi kistérség átlagát (68,9), de még az országos adatokat (82,5) is, ami a vállalkozói kedv számszerű bizonyítékának is tekinthető (T-STAR 2000).

¹² A jogi személyiségű vállalkozások aránya az összes működő vállalkozáson belül 16,3 százalékponton áll, ez az érték hasonlóan alacsony a kistérségben (17,8) és az országban (18,65) is (T-STAR 2000). A szakirodalom a jogi személyiségű vállalkozást tartja a legfontosabb kritériumnak, amely elkülöníti az önfoglalkoztatókat és a (schumpeteri értelemben is) valós vállalkozók csoportját, mivel ez esetben valósul meg legtisztában a háztartás és a gazdaság különválasztásának feltétele (Czakó–Kuczi–Lengyel–Vajda 1995, Czakó 1997).

¹³ A szakszövetkezetek a hetvenes években létesítették melléküzemágként működő műanyagipari részlegüket, a nyolcvanas években mindkét szakszövetkezet példáján látszott, jövedelmező tevékenységről van szó. Ekkor jelentek meg az első magánkézben lévő műanyagipari vállalkozások, amelyek a kiskereskedelmi, vendéglátóipari vagy egyéb szolgáltató egységek üzemeltetésénél is kisebb tőkebefektetést igényeltek és a gyorsabb megtérülés reményével kecsegtettek. Valójában azonban csak a kilencvenes években szaporodott meg számuk hihetetlen mértékben a településen.

¹⁴ A legnagyobb helyi adózók közé tartozik a hajdani *Takarmánykeverőből* alakult kft. és egy gépjármű alkatrészek forgalmazásával foglalkozó társaság, de itt található a „Jöreménység” Szakszövetkezetet, egyes pincészeteket, műanyagüzemeket, a két hajdani szakszövetkezet utódszervezeteinek közös kezelésében lévő Borpalackozó KkT-t, egy bor- és egyéb kereskedelmi tevékenységre bejegyzett céget, valamint egyetlen egy szőlőhöz, borhoz kötődő mezőgazdasági társas vállalkozást.

nem maradt. A rendszerváltás után Soltvadkerten az egyéni mezőgazdasági kis- és középüzemek dominanciájáról beszélhetünk, hasonlóan a térség, illetve a megye egészéhez.¹⁵

További kutatások ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy jellegében is átalakult a mezőgazdasággal foglalkozó népesség. A hagyományos paraszti szemlélettel termelők fokozatos eltűnése mellett megjelennek a mezőgazdaságot kiegészítő tevékenységként végző, más ágazatokban is érdekelt termelői csoportok és a vállalkozói szándékkal, piaci ismeretekkel és különféle tőkévé konvertálható erőforrásokkal rendelkező termelők (Andor–Kuczi–Swain 1996). A több lábon álló, vegyes termékszerkezetű üzemek arányának csökkenése a hagyományos paraszti magatartásminták visszaszorulását jelzi, amelynek helyét a magas szakértelemmel, vállalkozásszerű termelői mentalitással, piaci követelményekhez való gyors igazodással, a specializáció magas fokára való törekvéssel jellemezhető gazdálkodói mentalitás veszi át, ezek az évtized közepén induló folyamatok a koncentrálódás irányába mutató birtokstruktúra kialakulásának is kedveznek (Harcsa–Kovács 1996).

A szakszövetkezetek jóvoltából az individuális gazdálkodás töretlen továbbélésének hagyománya segítette a gazdálkodói ismeretek, hagyományok megőrzésében, a magán-erős modernizációnak köszönhetően a gazdaságok eszköz- és gépi ellátottsága már a nyolcvanas években kielégítő volt, a jólétnek köszönhetően pénztartalékok is felhalmozódhattak, s a szőlő kisebb területen művelve is képesnek tűnt megélhetést biztosítani egy családnak. A földtulajdon-rendeztést követően ezeknek az előnyöknek köszönhetően kedvezőbb kilátásokkal vághattak neki a soltvadkerti gazdálkodók a teljes állásban vitt gazdaság működtetéséhez, ám egy jelentős rétegnél mégis kényszer szülte ezt a lépést. A kilencvenes évek elején Soltvadkerten is megjelenő foglalkoztatási gondok következtében – a rendszerváltás környékén közel ezer munkahely szűnt meg Vadkerten – *a településre oly jellemző kettős foglalkoztatás szinte teljesen felszámolódott: a munkahely mellett szőlőt művelők száma drasztikusan lecsökkent az évtizedben.* Ez döntően új megélhetési és gazdaságvezetési stratégiák kialakítását követelte meg a helybeliektől.¹⁶ A szántóterületek visszakерülésével többen felvállalták a szántóföldi növénytermesztést is, és néhány hektáros területen igyekeznek megtermelni a főképpen házi használatra tartott állatok takarmányát. Ehhez járul még hozzá a szőlőből, borból származó jövedelem. A rendszerváltás környékén azonban a szőlőtermesztést és a borkészítést fő megélhetési forrásuknak választók számára hamarosan nyilvánvalóvá vált: *a szőlő és a bor csak az értékesítés felvállalásával képes kizárólagos jövedelemforrásként eltartani egy családot.*

¹⁵ A 7851 főt számláló településen az egyéni gazdaságok száma 1867, a mezőgazdasági szervezetek száma mindössze tíz, ez az összes gazdaság alig fél százalékát jelenti. Az összes mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaság tekintetében a gazdasági szervezetek alulreprezentáltak a kistérségben (0,3 százalék, és a földterület tíz százalékát használják – ez az egyik legalacsonyabb érték a megyében), illetve a megye egész területén is (0,4 százalék, s a területek közel felét, 47 százalékát használják). Az országos arányuk 0,5 százalék, s a földterületek közel hatvan százalékát használják (ÁMÖ 2000).

¹⁶ Azt, hogy Vadkert életében a mai napig fontos szerepe van a mezőgazdaságnak, és azon belül szinte minden a szőlő meg a bor körül forog, jól mutatja néhány további adat is. Az 5886 hektáros vadkerti mezőgazdasági területből 2592 hektár a szőlőültetvény nagysága, ebből 2411 hektár termő ültetvény (ÁMÖ 2000). A Hegyközségnek 2000-ben 1722 tagja volt, ez valamivel kevesebb családi gazdaságot jelent, mivel sok esetben férj és a feleség külön-külön is tagok, mindegyiknek van a nevéen szőlő, de a művelés közös, családi (hegyközségi adat).

Soltvadkertet az átalakulás következményei közül a termelési költségek drasztikus megemelkedése és a piacok átstrukturálódása érintette legsúlyosabban, ezek azonban már a nyolcvanas évek közepén-végén meginduló folyamatokként írhatók le. Miközben az értékesítés egyre nehezebbé vált, mert jelentős piacok estek ki, egyre többen kapcsolódtak bele a bor magánúton való értékesítésébe. A nyolcvanas évek végén – kilencvenes évek elején ideig-óráig emelkedő borfogyasztás, úgy tűnt, megoldja ezeket a nehézségeket, azonban a korábbi kedvező jövedelmezőségi viszonyok nyomán elszabadult iparszerű borhamisítás – amelyet addig ugyan létező, de ritkábban előforduló jelenségként lehetett definiálni – elképesztő mértékben felhígította az olcsó tömegborok piacát.

Az iparszerű borhamisítás a mennyiségi termelés fokozásával és a presztízvesztéssel okozta a legnagyobb kárt a vadkerti agrártársadalomnak. Ahhoz, hogy különbséget tegyünk a bor bizonyos mértékű feljavítása, kismértékű megsaporítása, és a szőlőt nem, vagy alig látott „borok” iparszerű előállítás között, a hamisítás és a csinálás kategóriáit használjuk, az utóbbin értve a súlyosabb fokozatot. A két tevékenység, szereplőit illetően, alapvetően különbözik egymástól. A hamisításnak nevezett kipótolás régóta ismert, a paraszti lelemények sorában emlegetett tény, a borcsinálás viszont korszakunk terméke. Persze mások a tételek és a tétel is. „Az a fajta borhamisítás, az, szerintem mindig is volt és mindig is lesz, amit tulajdonképpen minden tisztességes paraszt bácsi csinál, hogy 10–20 százalékot rápótol vízzel meg cukorral. Ez olyan dolog, hogy amit felvásárolok bort, én abba is beleszámolom, hogy ez biztosan van benne.” Arról szinte egyöntetű a vélemény, hogy kik vesznek részt a másik formában; az előbb idézett fiatal vállalkozó erre azt mondja: *„Ez egy külön iparág, és ezt nem a paraszt bácsik csinálják, hanem az erre ráállt tizen-, huszonevesek élnek meg ebből nagyon jól, és járnak nagyon szép autókön.”* Saját helyének kijelölésére pedig mindenki kínosan ügyel: *„Én mindegyik boromat oda merem tenni maga elé, de Vadkerten nem mindenki van ezzel így. A tisztességes termelőket ezzel tönkre is tették.”* – ez a mondat bárki szájából elhangozhatott volna, és szinte mindenki mondott is hasonlót.

Ezenközben a piactudományra való áttéréssel a szőlőtermelés és borkészítés költségei megugrottak, a növényvédőszerektől a gázolajig mindennek többszörösére emelkedett az ára. A magas költségek mellett a kilencvenes évtized végére, a helyi szóhasználatlaltal élve, „jó ha nullás” a tisztességes tevékenykedés. *„A költségek és a bevételek aránya régen jobb volt. Egy liter gázolaj egy liter bor ára volt, most meg hol tartunk?”*¹⁷ (2000-ben a gázolaj ára a borénak körülbelül két-, két és félszerese volt.) A nyolcvanas évek végétől gyakorlatilag stagnáló borárak következményeként a korábbi évtized megélhetési és nyereségességi szintjét csak a mennyiség növelésével (termelés, forgalmazás, munka) lehetett és lehet fenntartani. A piacra a kilencvenes évek fordulója óta újonnan belépők és a már régebben indulók közös keserű tapasztalata ez. A terület ugyan nem alkalmas kizárólag minőségi borok előállítására, de a nyolcvanas évek fajtaváltásai (cserszegi fűszeres, irsai, esetenként chardonnay, zweigelt, merlot) lehetővé tették a mainál jobb minőségű, asztali kategóriájú borok előállítását, kisebb mennyiségben a maguk kategóriájában kiváló, egyedi termékként piacra vitt borfajták előállítását, ehhez azonban valamelyest vissza kéne fogni a mennyiséget. A kilencvenes évek közepétől a minőség irányába elmozduló kereslet kielégítésére elsőként az al-

¹⁷ Ezt a véleményt egy kistermelő fogalmazta meg.

földi és legfőképpen a soltvadkerti bor hírnevén kéne változtatni, hiszen ezzel a névvel nehéz most a piacon megmaradni.

A vállalkozóvá válás rögös útjai

A felhíguló borpiacból és a kilencvenes évek romló jövedelmezőségi viszonyaiból kinövő borválság, illetve az elmúlt évtized gazdasági, társadalmi átalakulásai átformálták a szőlő- és bortermeles helyzetét Soltvadkerten. Az interjúk tanúsága szerint gazdasági cél, tőketípusok és bizonyos mentalitásbeli tényezők alapján, illetve gazdaságvezetési jellemzők mentén a kisüzemi gazdaságok két jól elkülöníthető gazdálkodói irányvonalat testesítenek meg, s ezek illeszkednek a kilencvenes években általánosan megfigyelt újjáéledő paraszti termelési jelleg és a vállalkozói szemléletű termelés gazdasági magatartásaihoz (Harcsa–Kovács 1996). A kisszámú minta okán a kilencvenes évek soltvadkerti szőlész-borász társadalmáról szerzett tapasztalatok nem számszerűsíthetők, mégis a kirajzolódó gazdálkodói utak, magatartások és stratégiák felvázolása hozzásegít annak jobb megértéséhez, hogy milyen nehézségekkel kellett – nemcsak – az új korszak vállalkozóinak megbirkózniuk, s melyek azok az előnyeik, amelyek hiányában oly sokan nem tudtak elindulni a vállalkozóvá válás rögös útjain.

A *termelés paraszti jellegének fenntartói* között találhatunk *hagyományos kistermelőket, másodállású borosgazdákat* és a korábban főállásban vitt tagi gazdaságokból kinövő kisüzemeket, amelyek a *középparaszti minták* legkövetkezetesebb továbbvivőinek bizonyultak a gazdaságfők gazdálkodói magatartása alapján. Alapvetően mindannyian *kiegészítő jövedelemnek* szánták a szőlőművelést, borkészítést, bár a középparaszti mintára szerveződött gazdaságok némelyike a kilencvenes években eljuthatott a specializáció olyan fokára, hogy a gazdaság legfőbb (de nem kizárólagos) terményévé a szőlő/bor vált. Hegyközségi adatok szerint Soltvadkerten 2000-ben *a gazdálkodók húsz százaléka nem készített bort szőlőjéből, hanem gyümölcs formájában értékesítette azt*, ezek többsége a hagyományos kistermelők közül kerül ki. A másodállású borosgazdák és a középparaszti mintákat követők is csak a félkész bor előállításáig jutottak. Eltérő mértékben, de mindannyiukra jellemző, hogy a korábbi tőkebefektetések elmaradása: a gazdaságos művelésmód kialakításának, korszerű fajták telepítésének, a feldolgozói kapacitások fejlesztésének hiánya termelésüket mára csak a tömegborok iránt mutatkozó kereslet kielégítésére teszi alkalmassá. A piac nagyobb haszonnal kecsegtető, új kihívásaira már nem tudnak, és nem is akarnak reagálni, modern piaci, vállalkozói ismeretekkel egyáltalán nem rendelkeznek, sok esetben a korszerű termelés/feldolgozás kívánalmait sem ismerik. Gazdaságvezetésükben elsődleges szempont a biztonságra törekvés, kerülik a kockázatot. Legfontosabb tőkájük a maguk és családjuk munkaereje, bár területnagyságuk függvényében alkalmanként fogadnak idegen munkaerőt. A nagy szőlő- és borfelvásárlók, a szakszövetkezeti borászat bázisát jelentő termelői csoport tagjai ők mindannyian.

A *vállalkozói szemléletű kisüzemek* működtetőinek közös sajátossága, hogy figyelemmel kísérik a piac változásait, ezért már korábban elindították gazdaságukat a minőségi termelés és feldolgozás irányába a realizálható nagyobb haszon reményében. A gazdaságfők rendelkeznek is a megfelelő szakismerettel, tudástőkével. Vállalkozói jo-

gosítványaik jellemzően nincsenek, bár a gazdaság már kalkuláción alapul. Többnyire csak a családfők munkahelye, de rendszeresen alkalmaznak idegen munkaerőt.

Kialakulóban van Soltvadkerten egy *innovatív kistermelői* réteg, akik nem készítnek bort szőlőjükből. Kis területen korszerűen s így gazdaságosan művelhető szőlőket alakítottak ki jelentős tőkebefektetésekkel, néhány esetben ráálltak a fehérnél jóval jobban jövedelmezőbb kék szőlőfajták termesztésére. Termelésükben a minőségre törekednek, a haszon maximalizálása érdekében.¹⁸ Mellékállású vállalkozók, gazdaságuk szabadidőben művelve is jelentős bevételt hoz. Fő jövedelemforrásuk nem kötődik a szektorhoz, rendszerint magas presztízsű állás vagy vállalkozás. Rugalmasságukat jelzi, hogy a jövedelmezőségi viszonyok változásával (romlásával) viszonylag könnyen felszámolnák gazdaságukat, s erőiket és tőkéjüket más területen kamatoztatnák. Szőlőterületük mindössze néhány hektár körül mozog, ám gazdaságuk jól gépesített, a legtöbb munkát a termelők maguk végzik gépeikkel, a gazdaságméret miatt a családi munkaerőre nincs szükségük. Jelentős és mobilizálható anyagi, továbbá az innovatív magatartást/szemléletet lehetővé tévő kulturális erőforrásokkal rendelkeznek, s képesek ezeket tőkeként hasznosítani (Czakó 1997).

A „*megtorpanók*” elnevezés illik azokra a hetvenes-nyolcvanas évek mellékállású gazdaságából induló értelmiségiekre, *döntően agrárértelmiségiekre*, akik tipikusan jelentős (boros)gazda- vagy zöldségkertész-családból származnak, tehát nemcsak kulturális, hanem a termelés szempontjából fontos társadalmi tőkével is bírnak.¹⁹ Mára mindannyian teljes munkaidős gazdaságot visznek, amelyben a szőlő és a bor döntő fontosságú vagy kizárólagos termék. Az újításokra nyitottan, a minőségre igényesen fejlesztették gazdaságukat, ám a hirtelen megváltozott világban megtorpannak. A földtulajdon rendezéssel jelentős területek kerülhettek (vissza) tulajdonukba, ez azonban nem jelent mobilizálható tőkét számukra – az a fajta tőketípusuk elfogyott, felértékelték a jó évtizednyi egyhelyben toporgás során, vagy éppen földszerzésre, sikertelen befektetésekre hasznosították. Mivel munkahelyüket nem akarták otthagyni, nem változtattak radikálisan értékesítési stratégiájukon: nem kezdték el a bor kannába töltését, palackozását, sem új piacok felkutatását. Jelenleg egyben, hordós formában értékesítik borukat. A kisüzemi gazdaság már csak a családfő munkaerejét igényli, a feleségek máshol dolgoznak, amit a kisebb kockázatvállalás magyaráz, gyerekeiket igyekeznek minél messzebb terelni ettől az életúttól. A kézi munkák sokasodásánál előfordulhat, hogy igénybe veszik a családi munkaerőt, mivel gazdaságuk igen költségérzékeny. A családfő gépi munkákat végez, bonyolítja az értékesítést (ami itt lép be először igazán jelentős tevékenységként a forgalmazott bor nagyobb mennyisége miatt) és a napzámosok felfogadása, mozgatása is rá hárul.

A korábban a soltvadkerti modernizáció fontos elemének tekintett, gazdálkodóvá váló agrárértelmiségi réteg több olyan tőketípussal is rendelkezik, amelyekkel a később induló vállalkozók nem, vagy csak részben. Kulturális, társadalmi, és nem utolsósorban kapcsolati tőkéjüket – melyen a családi háttérből adódó vagy az első gazdaság-

¹⁸ Egyikük büszkén mesélte, hogy merlot-ját a néhány évvel ezelőtt az év borászána választott Kamocsay Ákos vette meg, aki a *Hill Top Neszmély* borászati vállalkozást vezeti már évek óta sikeresen. Ez a „kitüntetés” azzal járt, hogy még érési időszakban többször jöttek ellenőrizni szőlőjét, és végül napra pontosan megszabták az átvétel fejében a szüret időpontját és bizonyos körülményeit. „*Ehhez nincsenek még hozzászokva itt Vadkerten*” – mondja.

¹⁹ A nyolcvanas években ők a helyi társadalom jelentős tagjainak számítottak.

ban betöltött korábbi pozíciójukból származó ismeretségeik értendők – a rendszerváltás környékén már nem tudták hasznosítani, annak ellenére, hogy kisebbfajta kockázatvállalási hajlandóság is jellemezte őket. A szakszövetkezetekben jelentős pozíciókat töltötték be, minden várakozás szerint közülük: a diplomás mezőgazdasági vezetőkből, középvezetőkből kellett volna verbuválódnia a kilencvenes évek elején induló vállalkozói körnek (Harcsa-Kovács 1996, Harcsa-Kovács-Szelényi 1994, Andor-Kuczi-Swain 1996).²⁰ Az, hogy nem így történt, részben az ágazat megváltozott jövedelmezőségi viszonyaival magyarázható. A nyolcvanas évek végére a saját értékesítési útvonalak megszervezése elkerülhetlenné tette a feldolgozó, legfőképpen a palackozói kapacitások fejlesztését, ugyanakkor ez a tőkebefektetés a realizálható nagyobb haszonnak köszönhetően viszonylag hamar megtérült. A kilencvenes évek folyamán a romló jövedelmezőség miatt ez egyre költségesebb és nehezebben megtérülő beruházásnak számított, tőketartalék nélkül nem lehetett megvalósítani. A „*megetorpanók*” tőkéjüket sokszor rossz üzleti döntéstől vezérelve, máshová fektették, s amikor nyilvánvalóvá vált számukra, hogy fennmaradásuk, fejlődésük az egyedi értékesítés felé való elmozdulás függvénye, már nem rendelkeztek ehhez elegendő tőkével.

A borpiac megtisztítása, a borhamisítás megfékezése érdekében az állam a bort az 1999. évi XCIX. törvénnyel a jövedéki termékek körébe vonta.²¹ A forgalmazás szigorodó formái és lehetőségei az értékesítés három lehetséges irányát jelölték ki. A rendszerváltás után gazdasági magatartásuk tekintetében változatos képet mutató soltvadkerti szőlész-borász réteg tagjainak évtizednyi próbaidő után a 2000 augusztusában életbe lépett törvény rendelkezései segítettek kijelölni a szőlő- és borüzletben betöltött/betölthető szerepüket. Azáltal, hogy mely kategóriában regisztráltatták magukat, milyen értékesítési határok közé helyezték saját gazdaságukat, maguk választhatták meg helyüket, és jelölhették ki jövőbeni útjukat.

Akik termésüket szőlőként értékesítik, nem dolgozzák fel bornak, csak *szőlő-pincekönyv* vezetésére kötelezettek, amely adminisztrációs szempontból a legegyszerűbb megoldás (hagyományos kistermelők, innovatív kistermelők). A gazdaságukat *egyszerűsített adóraktár* kategóriába regisztráltak számára ez azt jelenti, hogy bort is értékesíthetnek, de legfeljebb évi ezer hektolitert, a felvásárlás és az értékesítés pedig szigorú szabályok közé rendelt tevékenység körükben (másodállású borosgazdák, középiparászti minták követői és a megetorpanók). Az *adóraktár* a legmagasabb jogosítványokkal rendelkező kategória, kijelöli a vállalkozói kört is, hiszen szabadon értékesíthetnek, vásárolhatnak fel szőlőt és bort, ennek fejében viszont minden egyes literről és kilogrammról papírral kell rendelkezniük.²²

A megetorpanók számára egyfajta önkorlátozást jelent az, hogy egyszerűsített adóraktár kategóriába jegyeztették magukat. A már vázolt adottságaik, elsősorban is a *palackozói kapacitások teljes hiánya* miatt nem tudnak elmozdulni az egyedi késztermék

²⁰ Andor, Kuczi és Swain (1996) diplomás főállású árutermelő parasztról beszél.

²¹ Vadkerten a termelők azt remélték, hogy a bortörvény miatt megcsappannak a hamisítványok, ennek hatására emelkedni fognak a borárak, javulni fog a jövedelmezőség. 2001 tavaszára azonban az értékesítési árak alig érték el a megelőző év elején forgalomba került borokét.

²² A kutatás 2001 tavaszán zárult le, azóta a törvény rendelkezéseiben több változtatás is történt. Elsősorban az egyszerűsített adóraktári kategóriára vonatkozóan. Ezek hatásainak vizsgálatára a kutatás már nem terjedt ki.

előállítására irányába, az ő forgalmi méretük a jelenlegi boráron *növekedést nem, csak szinten tartást* tesz lehetővé.²³ Gazdaságukat kényszerből működtetik, mobilizálható tőke híján nem tudnak új dolgokba kezdeni, az induláskor előnynek számító kulturális tőkéjük: a szaktudás, a mezőgazdasági szakismeret, elvesztette tőkeerejét. Ahogy egy asszony jellemezte férje helyzetét: „*De hát nem mehet el cipésznek, amikor agronómusnak tanult, ezt csinálta egész életében. Kényszerpálya ez most már neki.*” Kutya-szorítóban érzik magukat, egyikőjük így fogalmaz a gazdaság bővítésének lehetősége kapcsán: „*Nincs jövőképem. (...) Ha nekem volna, akkor meglépném. (...) Ha kicsit lépek, akkor lehet, hogy azoktól a kedvezményektől, amelyek most vonatkoznak rám, el-esek, de akkorát meg nem tudok lépni, hogy egy más formában megálljam a helyem.*” Ez a termelő saját jövőjéről így nyilatkozik: „*Visszafejlődök. Megöregszem.*”

Az egyszerűsített adóaktári kategóriába tartozó, jelentősebb területekkel, kapacitásokkal rendelkezők úgy növelhetnék forgalmukat, nyereségüket, ha közösen értékesítenének, esetleg ennek szervezeti kereteit is kialakítanák: termelői értékesítő szervezeteket hoznának létre. A kooperáció nem csak a bortörvény szigorú kategóriáiból való kitörést segíthetné, de a rendkívül tőkeigényes minőségi termelést, feldolgozást és a palackozást lehetővé tévő beruházások megvalósulásához is esélyt jelenthetne, ami pedig elengedhetetlen feltétele a félkész termékek előállításai szintjén megrekedt üzemeknek, hogy egyedi késztermékkel lépjenek piacra. Jelenleg Vadkerten egyetlen *Termelői Értékesítő Szervezet* (TÉSZ) kezdte meg működését, s ha figyelembe vesszük a soltvadkerti sajátosságokat, az individuális gazdálkodás hagyományának töretlen továbbélését, az egyes gazdaságok magas gépesítettségi szintjét, a borászatokban a félkész bor előállításához szinte a teljes feldolgozó vertikum meglétét, e szervezet léte különleges fejleménynek mondható.

Akik végigmentek az úton: vállalkozók a kilencvenes években

A vállalkozásként üzemeltetett gazdaságok alapvetően az értékesítés típusa, a termék feldolgozottsági és kiszerelességi fokának különbségei mentén különíthetők el már a nyolcvanas években is, és ez még inkább igaz a kilencvenes évekre, mégis, a két korszak vállalkozói között jellemző különbség, hogy korábban még a nagyban értékesítő boros vállalkozók is kapcsolódtak a termeléshez. Ugyan már ekkor elindult a szőlő és a bor magánvállalkozások útján való felvásárlása, ám ez nem volt szabályos tevékenység, kevesen merték vállalni, és nagyságrendileg sem vethető össze mai mértékével. A kiépített palackozók, töltők megtérülését, a nyereség szinten tartását a forgalom, az eladott bor mennyiségének növelése tette lehetővé a kilencvenes évek folyamán. A több ezer hektoliter forgalmú borászatok számára az adóaktári kategória nyújtotta azt az értékesítési szabadságot, amelyet forgalmi méretük megkívánt. Soltvadkerten a vizsgálat időpontjában nem volt több, mint 12–15 adóaktár (az egyszerűsített adóaktári kategóriából történő átjelentkezések miatt számuk folyamatosan gyarapodott), az in-

²³ Egy érzékletes példa: a híres villányi családi borászatok mind egyszerűsített adóaktár kategóriában kerültek bejegyzésre, mivel minőségi boraikért elkerültek olyan összegeket, amelynek soltvadkerti bor még sokáig csak töredékéért fog elkélni. 2001–2002 folyamán azonban az említett villányi borászatok is átjelentkeztek adóaktári kategóriába.

terjük során tizenegy gazdaságot sikerült alaposabban megismerni. A gazdaságvezetési stratégiák alapján vállalkozásnak tekinthető kisüzemek alapvetően két csoportba oszthatók: a nyolcvanas és a kilencvenes években indulók csoportjaira.

A *korábban induló vállalkozói csoport* kialakulása a hetvenes évek végén kezdődött, a nyolcvanas évek végeztével lezárultnak tekinthető. A társaság egyik fontos jellemzője, hogy szinte mindannyian más vállalkozásokat üzemeltettek (húsbolt, műszaki szolgáltatás, egyéb szolgáltatás) a mezőgazdasági vállalkozás előtt. A vállalkozói attitűd fontosnak tartott elemei, a rugalmasság, kockázatvállalás, a tőkeátcsoportosítási hajlandóság a nagyobb haszon reményében (Laky 1987) hangsúlyosan jelent meg körükben. Mindig a maguk útját járták, nem függtek a szakszövetkezettől. Ebben a csoportban alig akad olyan gazdaságfő vagy házastárs, aki hosszabb ideig dolgozott volna a szocialista első gazdaságban, közülük szinte mindenre igaz: a második gazdaságban kezdett. Kulturális tőkájuk egy olyan vállalkozóként, „egyéni”-ként szerzett tapasztalat, amely nemcsak a piacérzékeny, rugalmas gazdálkodásra, de a mérlegelésre és döntésre is megtanította őket. Korábbi vállalkozói létük nem lebecsülendő erőforrása a kapcsolat, amelyet szintén tőkeként képesek hasznosítani. Sokuk társadalmi tőkéje is jelentős, néhányan régi, jelentős vadkerti gazdacsaládból származnak. Ez, és néhol a szülők példája, akik maguk is egyénileg értékesítették borukat, segítette indulásukat, működésüket. Van olyan vállalkozó, aki a szülői értékesítési hálózat megöröklésével indulhatott önálló útján.

A vállalkozók körén belül a *kilencvenes években vállalkozóvá válók* elkülönülnek bizonyos mentalitásbeli, gazdaságirányítási sajátosságaik mentén a korábban indulóktól. Az újonnan indulók háztartásában/gazdaságában korábban a borkészítés csak kiegészítő jövedelemnek számított, az értékesítésben megelégedtek a szakszövetkezeti biztonsággal. Vagy tagi gazdaságot műveltek, amelyben a specializált állattartás valamelyik ága mellett (sertés, liba) a szőlő nem bírt kiemelkedő jelentőséggel, vagy állásban voltak (jellemzően gépészeti, műszaki végzettséget igénylő szakmákban). A vállalkozás indításában, működtetésében a korábbi gazdaságban/munkahelyen felhalmozott anyagi tőke játszik szerepet, és egy motivációs tőkének nevezhető erős késztetés az anyagi és társadalmi feljebb lépésre.

A korábban és később indulók hasonlóságai egyfelől a külső körülményekből (piaci kényszer, szabályozók, törvények) fakadnak, másrészt gazdasági céljaik, ezáltal értékesítési stratégiáik teszik hasonlatossá őket egymáshoz. Azért vállalták fel mindannyian az értékesítést, mert így tőkájuk nagyobb megtérülését remélték, több profitot, nagyobb hasznot vártak. Ez a szemlélet, ami alapvetően vállalkozóvá teszi őket.

Működésük jogi kereteit tekintve három társas vállalkozásként működő (családi) gazdaság található a vállalkozói körben (ezek a korábban indulók gazdaságából nőttek ki). Az általános gyakorlat azonban az, hogy a család egy vagy két tagja egyéni mezőgazdasági vállalkozó, az ő nevükön fut az értékesítés, a többiek östermelők, akik – legalábbis a papír szerint – a termelésért felelősek. A családtagok jogosítványainak használata azt mutatja, hogy ismét előtérbe kerül a család erőforrásszerepe a vállalkozás működtetésében (Kuczi 1996, 2000). Ezek az üzemek alapvetően megtartják családi vállalkozás jellegüket, a család felnőtt tagjai részt vesznek benne, de már inkább csak irányítási, szervezési, piacépítési vagy adminisztratív munkákban. Ahogy egyikük fogalmaz: „*De nem lehet ezt egy olyan kaptafára ráhúzni, mint egy vállalatot... Nem olyan, mint egy cég, ahol van egy ügyvezető, egy titkárnő, meg vannak a beosztot-*

tak. Az ültetéstől kezdve egészen addig, amíg a bor odakerül az ABC-be, ez a mi feladatunk. Ez egy nagyon széles terület.” A legtöbb családnál a vállalkozás családi jellegét erősíti az a stratégia is, hogy a gyerekeket igyekeznek a borászat számára fontos szakismeretek megszerzésére ösztönözni.

Az adóraktári kategória töménytelen papírmunkát követel, legtöbbször mégsem alkalmaznak állandó adminisztratív munkaerőt. Mivel a társas vállalkozásokban amúgy is vannak bejelentett dolgozók, itt nem ritka a napi adminisztrációra felfogadott alkalmazott. Az általános munkamegosztás szerint azonban az asszonyok végzik a papírmunkát, könyvelést, dologidőben főznek a nagyszámú munkásra, esetleg munkaszervezési feladatokat is ellátnak. A férfiak dolgoz az értékesítés, a munkák megszervezése, felügyelése.

Rendszeresen alkalmaznak napszámosokat, szőlőjüket brigádokkal műveltetik, és ebben a körben jelenik meg az „*állandó ideiglenes alkalmazott*”, aki vagy a munkacsúcsok idejére érkezik meg rendszeresen Erdélyből, vagy kora tavasztól késő ősziig Soltvadkertben tartózkodik, a család valamelyik ingatlanában²⁴ biztosítanak neki szállást, ellátást. A borászatban valamilyen munka mindig akad. A háztartás és a gazdaság az alkalmazottak, napszámosok nagy száma miatt láthatóan elkülönül egymástól. Kisüzemük gépi ellátottsága nagyon jó, még az elöregedett gépet sem engedik meg maguknak. Folyamatosan visszaforgatják a pénzt gazdaságukba, terveznek.

Jelenleg országsherte terítik kannás vagy 1–2 literes palackos boraikat. Rendszeresen vásárolnak fel szőlőt, bort, egyre jelentősebb *helyi integratori* szerepet töltenek be. Vannak különbségek a tekintetben, hogy a palackos vagy a kannás kiszerelés jelenti-e értékesítésük hangsúlyosabb részét; az arány attól függ, kinek milyen piaci kapcsolatokat sikerült kiépítenie. Néhányan üvegbe is palackoznak, és ez már a minőségi borkészítés felé tett lépéseket jelenti. Ez nem jelenti még a tömegborok korszakának végét, hiszen az üvegek mindannyiuk értékesítésében a kisebb hányadot teszik ki, mégis érezhető körökben a „*borász-büszkeség*”. Egy fiatal vállalkozó fogalmazza meg a *minőség és a mennyiség dilemmáját*, amivel mindenki küszködik, ám racionális üzleti vállalkozóként mindannyian belekényszerülnek a tömegtermelésbe: „*Jó boraink szoktak lenni, és aztán a mi piaci köreink ezt nem követelik meg. Megpróbáltunk 0,75-ös üvegbe palackozni tényleg jó minőségű borokat, csak ez más üzletpolitikát igényel. (...) Békés megyébe szállítunk nagyobb részt, ott az olcsó borokat keresik. Olcsóbb borokkal, meg nem annyira jól sikerült borokkal el szoktuk házasítani a jó borainkat is. Mindig így megy, hogy szeretnénk mi minőségit csinálni, aztán nem jön össze.*”

Függetlenül attól, hogy a gazdaságot egyéni vagy társas vállalkozásként működtetik, a szőlő és a bor majdnem minden család esetében megközelítőleg a teljes családi bevételt adja. Másik vállalkozás működtetésére ritkán akad példa. Ezt csak az igazán nagy forgalmú vállalkozók engedhetik meg maguknak, mivel a költséges gazdaság szinten tartása, még inkább fejlesztése mellett nemigen marad befektethető tőkájük. Éppen ezért, többségük a helyzet foglyának érzi magát, hiszen mindenüket beleölték a gazdaságba, a létrehozott érték nem jelent mobilizálható tőkét. A maguk által fölépített vállalkozói létből kivonulni éppen úgy nem tudnak,²⁵ ahogy másba fogni sem. Igaz,

²⁴ Ez sohasem jelenti a családdal való együttlakást; régi tanyaépülettel, megörökölt, megüresedett városi házzal a legtöbb család rendelkezik.

nem mindegyikük töpreng ezen, azok semmiképpen nem, akik borosvállalkozó karrierjükkel elégedettek.

A vállalkozók két csoportja között megfigyelhetők bizonyos különbségek is. Nagyok az eltérések a forgalmazott bor mennyisége szempontjából, ám a nyolcvanas években indulók forgalma nem minden esetben szárnyalja túl az újonnan indulókat. Akad rá példa, hogy az a rendszerváltás előtt indult vállalkozó, aki kizárólag a saját szőlőjéből készíti bort, önmagát parasztnak tartja – szemben azokkal, akik a pusztán meggazdagodás szándékával kezdtek el borozni –, függetlenül attól, hogy ő maga is bőven ezer hektoliter felett forgalmaz. Vadkertre ugyan mindig is jellemző volt a piacra tekintés, mégis, a mai világban a kevésbé merészek, a valamilyen okból lemaradók a paraszti termelés családi üzemszerű voltát, egyáltalán a bor megtermelését mint értéket helyezik szembe a 'gátlástalan' kereskedelmi attitűddel.

Szőlőterületük nagysága szintén különbözik. A kilencvenes évek végén a földterület nagysága nem tűnt éles választóvonalnak még a vállalkozók és termelők között sem, a középparaszti minták követői és a megtorpanók némelyike egyik-másik vállalkozónál nagyobb szőlőterületekkel bír. A később indult vállalkozók jellemzően tíz-húsz hektár közötti területeket birtokolnak, és szeretnék még telepíteni, korábban indult társaik némelyike az említett területnagyságnak nemritkán duplájával rendelkezik.

A nagyobb haszon, a rugalmasabb gazdálkodás lehetőségének reményében felváltott értékesítés a kilencvenes évek közepére eltávolította a bortermelőket a szőlő megtermelésétől. Az évtized közepéig még a mennyiség fokozása látszott a válságból kivezető útnak, ezt a stratégiát, a tömegborok termelését, értékesítését választották az újonnan indulók is. A kilencvenes évek közepétől a piaci kereslet lassú változásának megindulására nemcsak, hogy hamarabb felfigyeltek a korábban indulók, de bortermelő kapacitásuk kiépítettsége okán – amit a nyolcvanas évek mennyiségi stratégiájával szerzett tőke tett számukra lehetővé –, hamarabb, és viszonylag könnyebben tudtak alkalmazkodni a megváltozott igényekhez. Az évtized végére mindannyian felismerték már, hogy gazdasági érdekük a minőségi termék előállítását, ugyanakkor a saját szőlő feldolgozásából eredő nagyobb haszon szempontjából is kedvező stratégia szőlőterületeik növelése.²⁶ A korábban indultak már valamivel előrébb járnak ezen az úton, közülük többen a minőséget más borvidéken szerzett területekkel vagy ültetvényekkel próbálják biztosítani. Inkább rájuk jellemzőek az olyan távolabbi célkitűzések, amelyek a minőség javításának és az európai uniós normáknak való megfelelést, a korszerű borkezelési eljárásokkal összhangban lévő feldolgozó megteremtését, vagy a meglévő kapacitások fejlesztését célozzák meg. Később indult társaik még a minden-

²⁵ Egy korai induló a nyolcvanas években belefogott egy másik vállalkozásba is, a kettőt párhuzamosan működteti. A befektetett munka és tőke szempontjából borászata a jelentősebb, a nyereségesség szempontjából azonban a másik. Éppen ezért szeretné ezt a másik ágat fejleszteni borászata feladásával, mert a bortörvény életbe léptetése óta végképp úgy látja, ebben előrelépésre nincs lehetősége. Közel negyven milliót érő borászatát nem tudja értékesíteni, főleg nem egyben, ahogyan szeretné.

²⁶ A már említett, borászata feladásának gondolatával foglalkozó korai induló esete a borpiac minőség felé tett elmozdulását példázta: az adatfelvétel idején ő volt az egyik legnagyobb forgalmú boros vállalkozó a városban, aki néhány hektár szőlőterületet birtokolt mindössze, mivel az évek során növekvő forgalma mellett fokozatosan feladta, nem fejlesztette termelőkapacitásait. Az ellenőrzés szigorodó törvényi feltételei azonban ráébresztették: a kizárólagos tömegbor-forgalmazással realizálható bevétele fokozatosan csökken, jobb minőségű termék előállításához termelői kapacitások híján teljesen át kéne formálnia beszerzési kapcsolatait, és ez egyben az értékesítési útvonalak újraformálását is megkívánna.

féle értelemben vett tőke (beszerzési és piaci kapcsolatok, vállalkozói ismeretek, szakmai tapasztalatok, tudás, anyagiak) felhalmozásának időszakánál tartanak. Az elkövetkező néhány évben bizonyosan változik még e vállalkozói kör összetétele.

A siker ára

A tőkeerős, jól felszerelt individuális kisgazdaságok működtetéséből származó gazdasági és társadalmi előnyök az új évezred elején lassan a semmibe tűnnek, a gazdaságok/családok felélték tőketartalékaikat. A minőségi fejlesztés költségeit már nem fedezik a gazdasági bevételek, ezért legtöbbször megrekednek az egyszerű ártermelés (szőlő, félkész bor) mennyiségi szintjén. A „*piacgazdaságot igénylő és feltételező formáció*”-ra (Fertő–Lénárt–Maurer–Winkler 1990: 85), azaz a tagi gazdaságra épülő magán-erős modernizáció a kibontakozó piacgazdaság (és az ennek talaján kialakult piaci pozíciókat megmerevítő törvényi szabályozás) körülményei közepette elakadt. Az egyénileg termelő és az értékesítésre szövetkező sikeresnek tűnő modellt már a nyolcvanas évekre kikezdték a szárnyukat bontogató vállalkozók próbálkozásai, akik éppen egyedi értékesítési útjaik okán lettek sikeresebbek környezetüknél. A társadalmi jólét-hez akkor az ágazat jövedelmezősége is hozzájárult, amely biztosította minden szőlővel, borral foglalkozó soltvadkerti család számára, még ha csak részmunkaidős gazdaságot vezetett is, a magasabb életszínvonalat. A szőlőtermelő, borkészítő kisüzem ma már csak megfelelő gazdaságvezetési stratégiákkal (a minőségi termelés, feldolgozás szem előtt tartása, kooperáció a fejlesztések, az értékesítés területén) biztosítja/biztosítaná az egyéni sikert. A gazdaságok egyre kisebb mértékben, és közülük is egyre kevesebb képes magán-erőből a modernizációra, így elveszítették a soltvadkerti társadalmi modernizációt indukáló és kifelé is reprezentáló szerepüket.

Annak ellenére használtam viszonylag szűk csoportra vonatkoztatva a vállalkozói kategóriát, hogy kiderült: Soltvadkerten a szőlővel, borral foglalkozók rétegéből többen olyan egyéni adottságok, mentalitásbeli tényezők birtokában, modern vállalkozói hozzáállással vezetik gazdaságukat, ami érzékelhető különbségnek mutatkozik a nem ilyen szemlélettel, stratégiákkal termelőkkel való összehasonlításakor. Mégis, a vállalkozóvá válás útjához hozzátartozott az egyedi értékesítés: korábban a nagyobb tőke-megtérülés céljának elérése, manapság pedig a megváltozott igényekhez és változóban lévő piaci körülményekhez való alkalmazkodás kívánja meg azt a fajta rugalmasságot, önállóságot, amelyet az értékesítés adott és ad meg a gazdaságoknak.

A borpiac lassú átstrukturálódása, az egyedi, minőségi termékek iránt mutatókozó mind nagyobb kereslet és a fenyegetően közeledő uniós normák érvényessége is a minőség felé való elmozdulást követeli meg a tömegtermelésre berendezkedett soltvadkerti vállalkozóktól. A költséges fejlesztések a csökkenő jövedelmezőség mellett nemritkán az életmódjuk, kiadásaik visszafogására készítetik őket, ami a helyi társadalom szemében egyenlő a sikertelenséggel. Általános vélekedés ma Soltvadkerten, hogy a gazdasági elit vezető pozícióit elvesztették a bortermelő-borértékesítő vállalkozók, ma már nem őket tartják a legsikeresebb, példaadó vállalkozóknak, helyüket átvették a jól jövedelmező műanyagipari vagy kereskedelmi cégeket üzemeltető vállalkozók.

Irodalom

- Andor Mihály–Kuczi Tibor–Swain, Nigel J. (1996): Közép-Európai falvak 1990 után. *Szociológiai Szemle*, 3–4: 125–147.
- Általános Mezőgazdasági Összeírás* (2000).
- Czakó Ágnes (1997): Kisvállalkozások a kilencvenes évek elején. *Szociológiai Szemle* 3: 93–117.
- Czakó Ágnes–Kuczi Tibor–Lengyel György–Vajda Ágnes (1995): A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle* 42 (4): 399–419.
- Csöste András–Kovács Imre (1995): Posztszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. *Szociológia Szemle*, 2: 49–72.
- Csalog Zsolt (1980): Gazdag falu a homokon. *Kritika*, 7: 23–27.
- Erdei Ferenc (1977): *Futóhomok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fertő Imre–Lénárt Zsolt–Maurer György–Winkler Tamás (1990): A siker titka: a magánérs modernizáció (Soltvadkert). *Tér és Társadalom*, 4 (1): 77–88.
- Hann, Ch. M. (1982): Kisüzemi gazdálkodás Tázlaron a hetvenes években. *Ethnographia*, 99 (1): 33–73.
- Harcza István–Kovács Imre (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI-Századvég, 104–135.
- Harcza István–Kovács Imre–Szelényi Iván (1994): A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3: 15–45.
- Juhász Pál (1986–1987): Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 4: 5–19.
- Kovács Imre (1988): *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet (Rétegződés-modell vizsgálat IX.).
- Kovács Katalin (1992): A Népfront szakszövetkezet, Jakabszállás. *Kézirat*. [A tanulmány franciául jelent meg: La cooperative speciale 'Nepfront', commune de Jakabszállás. In Maurel, Marie-Claude (sous la direction de)–Bockova, Ivana–Kovács, Katalin–Piotrowska, Elzbieta: *Les décollectivisations en Europe Centrale. 1. Autopsie d'un mode de production*. (Espace Rural 30)]
- Kovács Katalin [Bihari Zsuzsanna közreműködésével] (1998): Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. *Replika*, 33–34: 177–192.
- Kuczi Tibor (1996): A vállalkozók társadalmi tőkái az átalakulásban. *Századvég*, (nyár): 29–51.
- Kuczi Tibor (2000): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör (Replika Könyvek 5.).

- Laki László (1997): A háztájizás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1: 39–63.
- Laky Teréz (1987): Eloszlott mítoszok – tétova szándékok. *Valóság*, 7: 34–49.
- Márkus István (1991): *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó (Magyarország felfedezése).
- Módra László–Simó Tibor (1988): *A társadalom szerveződésének két modellje*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Nagy-Pál István (1976): Soltvadkert 1376–1976. h.n.
- Simó Tibor (1983): *A szőlő-gyümölcstermelő szövetkezetek új modelljéről*. Budapest: Szövetkezeti Kutató Intézet.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- T-STAR (2000).